

«ΕΝΑ ΚΕΡΑΜΙΔΙ ΠΑΝΩ ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΦΑΛΙ ΜΑΣ!»

ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΗΣ (ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗΣ) ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ, ΜΕΡΟΣ Α'

Για τη γενιά που θέλει εδώ και καιρό να ανεξαρτητοποιηθεί από το μαντρί της οικογένειας, τα απάλευτα ενοίκια είναι μια ανοιχτή πληγή. Γιατί ακριβαίνουν όμως τα ενοίκια; Ποιος καθορίζει την τιμή τους, με ποιον τρόπο και γιατί; Κάποιοι μας λένε ότι τα ενοίκια καθορίζονται από τον «νόμο προσφοράς και ζήτησης», όπως μαθαίνουν οι πρωτοετείς φοιτητές οικονομικών. Άλλοι λένε ότι το Airbnb φταίει για όλα. Άλλοι πάλι υποστηρίζουν ότι είναι ένα ύπουλο σχέδιο «gentrification» και κυριλοποίησης της Αθήνας, φτιαγμένο στα μυαλά ασύδοτων real estate εταιρειών.

Το τι συμβαίνει με τα νοίκια είναι αδύνατο να απαντηθεί, αν δεν γίνουν αντιληπτές οι κρατικές στρατηγικές γύρω από την κατοικία. Γιατί, αντίθετα με την άποψη που διακινείται ευρέως, πράγματι υπήρξε και υπάρχει κρατική στεγαστική και πολεοδομική στρατηγική και ήταν (και είναι) ιδιαίτερα σημαντική και συσκοτισμένη.¹ Πολλά είναι τα ερωτήματα που πρέπει να έχουμε στο μυαλό μας. Για παράδειγμα, είναι σημαντικό να καταλάβουμε τη σχέση που έχουν οι ιδιοκτήτες με το κράτος. Τη σχέση που έχει η πολεοδομία με τη δημόσια τάξη. Τη σχέση που τελικά έχουν όλα αυτά με την τρέχουσα συγκυρία, την καπιταλιστική κρίση και την πολεμική οικονομία. Πάνω από όλα, πρέπει να γίνει κατανοητή η σημασία του κράτους ως γενικού εγγυητή της καπιταλιστικής ζωής. Καθετί που συμβαίνει πάνω στο ζήτημα της κατοικίας, έχει σε τελική ανάλυση από πίσω του το κράτος.

Η κατοικία αποτελεί τον σημαντικότερο παρά-

γοντα διαμόρφωσης του κόστους ζωής, των εξόδων αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Κατά συνέπεια, δεν είναι δυνατή η άσκηση εργατικής πολιτικής χωρίς την άσκηση στεγαστικής πολιτικής. Στο ελληνικό κράτος η στέγαση, η λεγόμενη «πρώτη κατοικία», αποτελεί την ιερή αγελάδα της μικροϊδιοκτησίας: το ακλόνητο θεμέλιο του μικροαστισμού. Η «λαϊκή κατοικία», που λέει και το ΚΚΕ, είναι ένας μόνιμος μηχανισμός δημιουργίας μικροαστών στο ελληνικό κράτος. Η προώθηση της ιδιοκατοίκησης ήταν και είναι η μόνιμη σταθερά της ελληνικής πολιτικής για τη στέγαση. Ταυτόχρονα, η ιδιοκατοίκηση, η οποία αφορά πάνω από τα δύο τρίτα του πληθυσμού με γαλάζια ταυτότητα, είναι εδώ και εκατό χρόνια η σημαντικότερη αλλά και η πιο αδιόρατη μορφή κοινωνικής πρόνοιας στο ελληνικό κράτος.

Η ιστορία μας ξεκινάει την επόμενη μέρα της συντριπτικής ήττας του ελληνικού κράτους στη μικρασιατική εκστρατεία το 1922. Μετά από αυτό που μας μαθαίνουν να λέμε «μικρασιατική καταστροφή», ακολούθησε η βίαιη εκτόπιση ενός εκατομμυρίου προσφύγων προς το ελληνικό κράτος. Είναι η στιγμή κατά την οποία η Αθήνα και ο Πειραιάς άρχισαν να παίρνουν τη σύγχρονη μορφή τους.

Η ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΑΘΗΝΑ: ΤΟ ΦΤΙΑΞΙΜΟ ΤΩΝ ΣΥΝΟΙΚΙΩΝ ΤΟΥ ΛΕΚΑΝΟΠΕΔΙΟΥ

Μετά το 1922, από τον Βύρωνα μέχρι το Αιγάλεω, από τη Νίκαια μέχρι τους Αμπελόκηπους, από τη Νέα Σμύρνη μέχρι τη Νέα Φιλαδέλφεια, οι συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά συνενώθηκαν σε ένα ενιαίο πολεοδομικό συγκρότημα. Ο πληθυσμός της πρωτεύουσας διπλασιάστηκε. Η Αθήνα ήταν μια πόλη που φιλοδοξούσε να γίνει μια καπιταλιστική μητρόπολη. Παρά τη συντριπτική ήττα στη Μικρά Ασία, το ελληνικό κράτος βρισκόταν από την πλευρά των κερδισμένων μετά το τέλος του Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Η κύρια καύσιμη ύλη, για τη μετατροπή της Ελλάδας σε σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος, ήταν φυσικά οι πάνω από ένα εκατομμύριο πρόσφυγες.

Για αυτή τη νέα εργατική τάξη προετοιμάστηκε μια νέα στεγαστική και πολεοδομική πολιτική. Η πολιτική αυτή αναπτύχθηκε με βάση δύο άξονες: εθνοκάθαρση και εθνική ομογενοποίηση από τη μία, έλεγχος και δημόσια τάξη από την άλλη. Η Θεσσαλονίκη, και γενικότερα η βόρεια Ελλάδα, αποτέλεσαν το παράδειγμα όπου η στρατηγική της εθνοκάθαρσης είχε προτεραιότητα και εφαρμόστηκε δια πυρός και σιδήρου· εκτός των άλλων, και

πάνω στην πολεοδομία των πόλεων. Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, μαζί με οτιδήποτε μπορούσε να τη θυμίσει, θάφτηκε κυριολεκτικά κάτω από τόνους μπετόν, ενώ το ίδιο συνέβη με το οθωμανικό παρελθόν πολλών πόλεων της βόρειας Ελλάδας, όπως είναι οι Σέρρες ή τα Γιαννιτσά. Κάθε τεκμήριο πολιτισμού του πολυεθνικού, οθωμανικού παρελθόντος έπρεπε να διαγραφεί.

Γενικότερα, η στεγαστική πολιτική έπρεπε καταρχήν να βρει τρόπο να ελέγξει πολιτικά και κοινωνικά τις μάζες των προσφύγων που είχαν κατακλύσει όλη την Ελλάδα και ειδικά την Αθήνα και αποτελούσαν την καυτή πατάτα στα χέρια της ντόπιας αστικής τάξης. Λίγα χρόνια νωρίτερα, τη στιγμή που η συντριπτική ήττα στη Μικρά Ασία ήταν βέβαιη, ο Γεώργιος Παπανδρέου είχε ρωτήσει τον Υπάτο Αρμοστή της Σμύρνης, Αριστέιδη Στεργιάδη, γιατί δεν ειδοποιούσε τον κόσμο να φύγει. Αυτός απάντησε κυνικά: «Καλύτερα να μείνουν εδώ να τους σφάζει ο Κεμάλ, γιατί αν πάνε στην Αθήνα θα ανατρέψουν τα πάντα!».² Αυτή ήταν πάνω-κάτω η αντίληψη που είχε η ελληνική αστική τάξη για τους πρόσφυγες και μέσα σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να ιδωθεί συνολικά η πολιτική που εφαρμόστηκε εναντίον τους.³

Χωρίς αμφιβολία, η σημερινή στεγαστική και πολεοδομική πολιτική έχει τις ρίζες τις στη δεκαετία του 1920 και στην κοινωνική και ταξική διαχείριση των προσφύγων. Μια σειρά σημαντικών κρατικών νομοθεσιών έκαναν την εμφάνισή τους αυτή την περίοδο. Αρχικά εμφανίστηκε το «σχέδιο πόλεως», ορίστηκαν δηλαδή με σχετικά σαφή τρόπο οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ παράνομης και νόμιμης δόμησης. Έπειτα, καθορίστηκε ένας ενιαίος οικοδομικός κανονισμός. Επιπλέον, θεσπίστηκε και κατοχυρώθηκε η δυνατότητα ίδρυσης «οικοδομικών συνεταιρισμών», δίνοντας με αυτό τον τρόπο το έναυσμα για τη δημιουργία πρότυπων οικισμών της μεσαίας και ανώτερης τάξης στα περίχωρα της τότε Αθήνας. Τέλος, κατοχυρώθηκε νομικά το 1929 η λεγόμενη «οριζόντια ιδιοκτησία» η δυνατότητα δηλαδή κάποιος να είναι ιδιοκτήτης ενός διαμερίσματος και όχι μόνο ενός οικοπέδου, η οποία δεν υπήρχε μέχρι τότε. Με αυτόν τον τρόπο, προωθήθηκε η πολυκατοικία ως μαζική μορφή στέγασης· αρχικά για τα ανώτερα στρώματα και στα μεταπολεμικά χρόνια - όπως θα δούμε- για όλους.⁴

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) ανέλαβε το έργο της στέγασης των προσφύγων. Η στρατηγική επιλογή που έγινε τότε ήταν οι πρόσφυγες να μην κατευθυνθούν προς το κέντρο, αλλά να δημιουργηθούν δώδεκα κύριοι και μερικές δεκάδες μικρότεροι προσφυγικοί οικισμοί στα περι-

Ο προσφυγικός συνοικισμός του Παγκρατίου το 1929. Ένας ευρωπαίος περιηγητής του μεσοπολέμου όταν πήγε σε έναν αντίστοιχο συνοικισμό στο Περιστέρι είπε ότι έμοιαζε σαν να βρίσκεται στην άγρια δύση!

Δημοσίευμα της εφημερίδας Εστία που παρουσιάζει τη δημιουργία της Λεωφόρου Φωκίωνος Νέγρη στις 20/6/1935. Η νέα λεωφόρος φτιάχτηκε με το μπάζωμα του ρέματος Λεβίδη.

χωρα, οι οποίοι απείχαν από ένα έως τέσσερα χιλιόμετρα από τα όρια της οικοδομημένης τότε Αθήνας.⁵ Με απλά λόγια, το ελληνικό κράτος επέλεξε εν μέρει να γκετοποιήσει και εν μέρει να ενσωματώσει σε υπάρχοντες οικισμούς τους πρόσφυγες.

Ένα σχετικά μικρό μέρος από τους συνοικισμούς αυτούς κατασκευάστηκε από το κράτος και πουλήθηκε στους πρόσφυγες, κυρίως σε μικροαστούς πρόσφυγες που κατάφεραν να κρατήσουν κάποια περιουσία. Ως επί το πλείστον, αυτό που συνέβη ήταν η δημιουργία αυθαίρετων παραπηγμάτων από την πλειοψηφία των προσφύγων. Το κράτος γενικά ανέχθηκε αυτή τη διαδικασία και οι «παραπηγματούχοι» βρέθηκαν έκτοτε σε μια συνεχή συνδιαλλαγή με την κεντρική εξουσία: η υπακοή, ο συμβιβασμός και η συνεργασία τους ήταν το αντάλλαγμα για την κρατική ανοχή έναντι των αυθαίρετων κτισμάτων που έχτιζαν.⁶

Κατά τη δεκαετία του 1920, διάφορες εκθέσεις κρατικών αξιωματούχων τόνιζαν ότι η στρατηγική της ιδιοκατοίκησης ήταν ίσως ο καλύτερος κυματοθραύστης απέναντι στο ταξικό μίσος των κατώτερων στρωμάτων που ζούσαν σε άθλιες συνθήκες. Ένα ανάχωμα στον κομμουνισμό ακόμα και αν το σπίτι ήταν απλά μια καλύβα από λαμαρίνες. Αν λάβουμε υπόψη ότι η κατοικία έχει ίσως τον πιο καθοριστικό ρόλο στην αναπαραγωγή της εργατικής τάξης, η ιδιοκατοίκηση, υπό τη μορφή της σχετικής κρατικής ανοχής στην αυθαίρετη δόμηση των κατώτερων στρωμάτων, ήταν η σημαντικότερη μορφή «κοινωνικής πρόνοιας» μέχρι και τη γενίκευση των κοινωνικών ασφαλίσεων τη δεκαετία του 1980.⁷ Τελικά, για τα ντόπια αφεντικά, η –έστω και σε κακές συνθήκες– ύπαρξη δωρεάν στέγασης για την εργατική τάξη μέσω των αυθαίρετων, επέτρεπε να κρατούνται χαμηλά τα μεροκάματα και να καθλώνεται χωρικά η διαρκώς μετακινούμενη την εποχή εκείνη εργατική δύναμη.

Κατά τον μεσοπόλεμο, τα ανώτερα και μεσαία στρώματα κράτησαν τον έλεγχο του κέντρου της Αθήνας· κυρίως το Κολωνάκι, αλλά και τα Εξάρχεια. Με τον νόμο περί οριζόντιας ιδιοκτησίας που προαναφέραμε, χτίστηκαν οι πρώτες αστικές πολυκατοικίες που προοριζόνταν μόνο για μεσαία και ανώτερα στρώματα, σε ένα τόξο που ξεκινάει από τη Βασιλίσση Σοφίας, συνεχίζει στην Πανεπιστημίου και καταλήγει στην Πατησίων. Την ίδια περίοδο, συγκροτήθηκαν οικοδομικοί συνεταιρισμοί με τους οποίους χτίστηκαν πρότυπες «κηπουπόλεις» στο Ψυχικό, τη Φιλοθέη ή την Εκάλη. Στη Φιλοθέη, την πρωτοβουλία για τη δημιουργία της συνοικίας είχε ο οικοδομικός συνεταιρισμός των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας. Σε αυτές τις περιοχές ίσχυε αυστηρός οικοδομικός κανονισμός, έτσι ώστε οι ιδιοκτησίες και τα κτίσματα να παραμείνουν στα χέρια μόνο «εγκεκριμένων» κατοίκων. Με αυτό τον τρόπο, οι αστοί έφτασαν να ελέγχουν ολόκληρο το κέντρο, τα βορειοανατολικά καθώς και τα νότια προάστια της μεσοπολεμικής Αθήνας.⁸

Την ίδια εποχή, κατασκευάστηκαν σημαντικοί δρόμοι που επέτρεψαν τη μετακίνηση από τις διάφορες συνοικίες προς το κέντρο. Το 1927, δημιουργήθηκαν ή διαπλατύνθηκαν η Αχαρνών, η Αγίου Μελετίου, η Πατησίων-Γαλατσίου, η Χαμοστέρνας, η Καβάλας. Το 1936, συνδέθηκαν οι ανατολικές προσφυγικές συνοικίες, όπως η Καισαριανή, με το κέντρο. Στην πραγματικότητα, όλη η πόλη δεχόταν μια συνεχή ανάπλαση. Για παράδειγμα, μέχρι το 1935 δεν υπήρχε η οδός Φωκίωνος Νέγρη αλλά ένα ρέμα που ξεκινούσε από τα Τουρκοβούνια και διασχίζοντας την 3η Σεπτεμβρίου κατέληγε κάπου στη σημερινή πλατεία Βάθης. Το ρέμα Λεβίδη, όπως ήταν γνωστό, χρησιμοποιούνταν από την εργατική τάξη της περιοχής για τις ανάγκες της, ενώ στις όχθες του υπήρχαν πολλές παράγκες. Ήταν ένα μόνο παράδειγμα από τα δεκάδες ποτάμια και ρέματα της Αθήνας τα οποία σταδιακά μπαζώθηκαν.⁹ Η πολεοδομική ανάπλαση, η οποία πάει χέρι-χέρι με τη δημόσια τάξη και την επίθεση στην εργατική τάξη είναι ένα διαχρονικό χαρακτηριστικό των μητροπόλεων.

Η εμφύλια μάχη της Αθήνας τον Δεκέμβριο του 1944, ανάμεσα στον ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και τη συμμαχία αγγλων-ελλήνων κυβερνητικών, αποτέλεσε τον καταλύτη μέσα από τον οποίο το ελληνικό κράτος αναγνώρισε τις χτυπητές αδυναμίες που είχε η πολεοδομία της Αθήνας. Η σημαντικότερη ήταν η απομόνωση και ο διαχωρισμός των εργατικών-προσφυγικών συνοικιών από το κέντρο και ο μικρός βαθμός ενσωμάτωσής τους στο «συνολικό κοινωνικό πλέγμα».¹⁰ Συνοικίες όπως η Καισαριανή, το Πολύγυνο ή η Δραπετσώνα ξεκίνησαν ως παραγκουπόλεις και κατέληξαν να μετατραπούν σε αξιόμαχες εργατικές κοινότητες.¹¹ Για τον λόγο αυτό, ήταν επιτακτική ανάγκη αφενός οι συμπαγείς εργατικές κοινότητες να διασπαστούν με κάθε τρόπο και αφετέρου η πρόσβαση στις εργατογειτονίες να γίνει πιο εύκολη με τη διάνοιξη μεγάλων λεωφόρων.

Οι προσφυγικές κατοικίες της λεωφόρου Αλεξάνδρας ολοκληρώθηκαν το 1936. Ήταν κομμάτι της σχετικά περιορισμένης παραγωγής «κοινωνικής κατοικίας» από το ελληνικό κράτος. Η ιδιοκατοίκηση ήταν πάντα προτιμητέα.

Πάνω από όλα, έπρεπε οι πληγές που είχε ανοίξει ο εμφύλιος πόλεμος να αρχίσουν να επουλώνονται.

ΚΡΑΤΟΣ, ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΟΠΛΙΣΜΕΝΟ ΣΚΥΡΟΔΕΜΑ: Η ΦΟΡΝΤΙΚΗ ΑΘΗΝΑ

Η ανοικοδόμηση της μισοκατεστραμμένης Αθήνας, έπειτα από παραπάνω από μια δεκαετία συνεχούς πολέμου, ξεκίνησε αμέσως μετά το τέλος του εμφύλιου. Η Αθήνα και οι γύρω συνοικίες, όπως αυτές δημιουργήθηκαν από την έλευση των προσφύγων το 1922, είχαν ήδη κλείσει ένα μεγάλο βίαιο κύκλο ταξικών συγκρούσεων. Ο κύκλος αυτός άφησε ανεξίτηλα τα σημάδια του στην πολεοδομία της μητρόπολης. Η ανοικοδόμηση ήταν, ούτως ή άλλως, η λέξη κλειδί σε μια κατεστραμμένη κτιριακά Ευρώπη.

Την ίδια στιγμή, κατά τη δεκαετία του 1950, το ελληνικό κράτος είχε μελετήσει τα έξοδα αναπαραγωγής της εργατικής τάξης και γνώριζε τι απαιτούνταν προκειμένου να εξασφαλίσει την απρόσκοπτη παροχή εργατικής δύναμης, κυρίως στις μεγάλες πόλεις και φυσικά στην Αθήνα. Επιπλέον, είχε μελετήσει το τι χρειαζόταν για τη μικροαστικοποίηση ενός κομματιού του εργατικού πληθυσμού.¹² Το 1952, ο Κυριάκος Βαρβαρέσος, στέλεχος της Διεθνούς Τράπεζας Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης, οργανισμού που ιδρύθηκε μετά το Μπρέτον Γούντς, πρώην υπουργός, πρώην κεντρικός τραπεζίτης και πανεπιστημιακός, δημοσίευσε κατόπιν εντολής του τότε πρωθυπουργού Ν. Πλαστήρα μια έκθεση με τίτλο «Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος». Πρόκειται για μια συνολική, ρεαλιστική ανασκόπηση της ελληνικής οικονομίας και των μελλοντικών δυνατοτήτων της μέσα στο μεταπολεμικό περιβάλλον. Ο Βαρβαρέσος, ευθύς εξαρχής επεσήμανε ότι τα ελληνικά προϊόντα δεν ήταν ανταγωνιστικά στη διεθνή αγορά και ότι αυτό δεν επρόκειτο να αλλάξει με μαγικό τρόπο. Ήταν, δηλαδή, αδύνατο ένα μικρό κράτος χωρίς μεγάλη εσωτερική αγορά¹³

Συνοικία της Αθήνας κατά τη δεκαετία του '60. Οι πολυκατοικίες απειλούν τα παλιά προσφυγικά σπίτια. Η πολυκατοικία ήταν ένας τρόπος διάλυσης των εργατικών κοινοτήτων και των εργατικών γειτονιών.

να βιομηχανοποιηθεί από τη μια μέρα στην άλλη. Τόνιζε, λοιπόν, με όλους τους τρόπους ότι την πρωτοκαθεδρία στην οργάνωση της οικονομίας έπρεπε να την έχει το κράτος αφού όπως ανέφερε, ο «ελεύθερος κεφαλαιοκρατισμός του 19ου αιώνα» είχε στον 20ο αιώνα εγκαταλειφθεί από όλα τα κράτη. Ο Βαρβαρέσος επέμενε ότι το σημαντικότερο ήταν «να επιτύχουμε αύξηση της παραγωγής των ειδών των οποίων έχουν ανάγκη αι λαϊκές τάξεις». Αυτό σήμαινε βελτίωση της διατροφής, της κατοικίας, της ένδυσης, της ιατρική περίθαλψης, των δυνατοτήτων παραγωγικής απασχόλησης.¹⁴

Αφιέρωσε πολλές σελίδες για να δείξει ότι η εκβιομηχάνιση δεν ήταν εύκολη υπόθεση, αλλά το ελληνικό κράτος μπορούσε να ελπίζει σε ένα καλύτερο μέλλον. Βρισκόταν άλλωστε και πάλι από την πλευρά των νικητών. Οι ΗΠΑ επεδίωκαν τη δημιουργία ενός συστήματος πλανητικής κυριαρχίας, το οποίο δεν θα ήταν μόνο πολιτικού-στρατιωτικού χαρακτήρα αλλά και οικονομικού. Ο Βαρβαρέσος τόνιζε ότι τα δύο δισεκατομμύρια δολάρια της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα ήταν ένα τεράστιο ποσό που ξεπερνούσε όλο τον δανεισμό του ελληνικού κράτους από τη δημιουργία του.¹⁵ Κατέληγε λοιπόν ότι-εκτός των άλλων- το ελληνικό κράτος θα έπρεπε να πριμοδοτήσει την οικοδομή:

Το συμπέρασμα μου είναι ότι η εκτέλεσις ευρέως οικοδομικού προγράμματος θα ήτο εξαιρετικώς επωφελής δια την χώραν τόσο από οικονομικής απόψεως όσον και από κοινωνικής απόψεως. Από οικονομικής απόψεως θα ήτο επωφελής διότι θα εστηρίζετο πρωτίστως εις εγχώριους πόρους, δεν θα είχαν ανάγκη δαπανηρών εγκαταστάσεων, θα απέδιδε ταχέως και θα συνέβαλλεν αποφασιστικώτερα εις την αντιμετώπισιν του προβλήματος της υποαπασχολήσεως εις τας πόλεις και εις τα χωρία από οιαδήποτε άλλην παραγωγικήν προσπάθειαν προς την οποίαν θα ηδυνάμεθα να κατευθύνωμεν την οικονομίαν μας. Από κοινωνικής απόψεως, θα απετέλει το απώτερον δείγμα κρατικής προνοίας και ενδιαφέροντος δια την τύχην των πτωχότερων τάξεων.¹⁶

Από το 1950 ως το 1970, η συμμετοχή της οικοδομικής δραστηριότητας στο ΑΕΠ διπλασιάστηκε.¹⁷ Κομβικής σημασίας ήταν το γεγονός ότι η οικοδομική δραστηριότητα τροφοδοτούνταν από ελληνικό τσιμέντο. Ένας καθηγητής του πολυτεχνείου είχε κάποτε πει ότι «το σκυρόδεμα είναι ένα ελληνικό υλικό: ξύλο δεν έχουμε, χάλυβα δεν έχουμε, πέτρες έχουμε, αλλά δεν μπορούμε λόγω σεισμικότητας να τις χρησιμοποιήσουμε».¹⁸ Για τον λόγο αυτό, η χαλυβουργία, αλλά κυρίως η τσιμεντοβιομηχανία, έλαβαν αθροιστικά το 25% των βιομηχανικών δανείων του σχεδίου Μάρσαλ των ετών 1948-54.¹⁹ Σταδιακά, η ελληνική τσιμεντοβιομηχανία έγινε τη δεκαετία του '70 η τρίτη μεγαλύτερη εξαγωγική δύναμη παγκοσμίως και η δεύτερη στην Ευρώπη.²⁰

Η πολιτική του ελληνικού κράτους αμέσως μετά τον εμφύλιο ήταν, λοιπόν, η αστικοποίηση της Ελλάδας. Ήταν η εποχή της εσωτερικής μετανάστευσης, η οποία έφερε στην πρωτεύουσα εκατοντάδες χιλιάδες από την επαρχία. Συνολικά, από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 ως τα τέλη της δεκαετίας του 1970, οι εσωτερικοί μετανάστες ήταν σχεδόν δύο εκατομμύρια άνθρωποι.²¹ Όταν ο Βαρβαρέσος πρότεινε την οικοδομή ως τρόπο καπιταλιστικής ανάπτυξης για την Ελλάδα, η μετανάστευση αυτή ήταν ήδη στα φόρτε της. Το οξύ στεγαστικό πρόβλημα που προέκυψε άρχισε να αντιμετωπίζεται με δύο τρόπους. Από τη μία ήταν η λεγόμενη «αυτοστέγασση». Αυτό πάει να πει ότι το κράτος ανεχόταν τις παράνομες και αυθαίρετες κατασκευές που κατασκευάζονταν με κάθε δυνατό τρόπο, πολλές φορές κατά τη διάρκεια της νύχτας, όπως γινόταν ήδη από την εποχή του μεσοπολέμου. Οι συγκεκριμένες κατασκευές αφορούσαν από κανονικά σπίτια μέχρι παράγκες. Τα «αυθαίρετα» ήταν ανεκτά ανάλογα με τη νομιμοφροσύνη αυτού που τα έχτιζε. Κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, μισό εκατομμύριο άνθρωποι στεγάστηκαν αυθαίρετα στις διάφορες συνοικίες της Αθήνας.²²

Η δεύτερη λύση ήταν η αντιπαροχή. Αντιπαροχή σήμαινε ότι ένας ιδιοκτήτης οικοπέδου στην Αθήνα παραχωρούσε το οικοπέδο σε έναν εργολάβο, ο οποίος έχτιζε την οικοδομή και έδινε έναν αριθμό διαμερισμάτων ως αντάλλαγμα στον οικοπεδούχο. Η αντιπαροχή έγινε ο καταλύτης της προώθησης της πολυκατοικίας ως ο κατεξοχήν τρόπος στέγασσης στις ελληνικές πόλεις. Πολιτικά, όμως, συνέβαλε τα μέγιστα στη συγκρότηση μιας ακμάζουσας μεσαίας τάξης, της οποίας ο ρόλος θα ήταν να εγγυάται την ταξική ειρήνη επιβλέποντας και πειθαρχώντας την εργατική τάξη. Σε ένα πρόσφατο άρθρο της η εφημερίδα *Καθημερινή* ανέφερε:

Η αντιπαροχή ήταν ένα «κοινωνικό μαξιλάρι», που υποκατέστησε την έλλειψη στεγαστικής πολιτικής στην Ελλάδα και με την εσωτερική διαστρωμάτωση της διευκόλυσε τη δημιουργία ενός κοινωνικά συνεκτικού χώρου... σταδιακά άρχισε να επικρατεί η πολυκατοικία στις κεντρικές περιοχές: κατά κύριο λόγο στην Κυψέλη, στο Κολωνάκι, στους Αμπελοκήπους, στα Εξάρχεια, στις πλατείες Βικτωρίας και Κολιάτσου το 1955. Και μια δεκαετία αργότερα στο Παγκράτι, στους Αμπελοκήπους, στην Κυ-

ψέλη, στο ιστορικό κέντρο, στην Καλλιθέα, στου Ζωγράφου και, σε πρώτη φάση ακόμα, στην παραλιακή Λεωφόρο.²³

Η πολυκατοικία υπήρξε (και είναι ακόμα) ένα εργαλείο άσκησης ταξικής πολιτικής στο ελληνικό κράτος. Αυτή η θηριώδης κατασκευή από μπετό και σίδερα αποτελεί έναν τρόπο πολεοδομικής επιβολής. Ταυτόχρονα, η απόκτηση ενός διαμερίσματος λειτουργεί διαχρονικά ως μηχανισμός κοινωνικής ανέλιξης, ενσωμάτωσης και μικροαστικοποίησης. Το ελληνικό κράτος, λοιπόν, βρήκε έναν τρόπο διάλυσης της εργατικής γειτονιάς και των κοινοτήτων που δημιουργούνταν σε αυτές. Η πολυκατοικία ήταν το ιδανικό περιβάλλον μέσα στο οποίο επιβίωνε το κυρίαρχο κοινωνικό μόρφωμα της φορντικής κοινωνίας και του κοινωνικού εργοστασίου: η πυρηνική οικογένεια με τη γυναίκα κλεισμένη στην κουζίνα.

Αλλά τι έκαναν οι πολυκατοικίες; Αρχικά, δημιούργησαν έναν ελεγχόμενο, γεωμετρικό, πολεοδομικό χώρο, αντίθετα από τις δαιδαλώδεις, πολλές φορές, εργατικές γειτονιές. Ο θυρωρός της πολυκατοικίας μπορούσε να ασκεί ελεγκτικά καθήκοντα όποτε αυτό χρειαζόταν, σε συνεργασία με την αστυνομία και άλλους κρατικούς θεσμούς. Η πολυκατοικία επέβαλλε τη συγκατοίκηση στο ίδιο κτίριο διαφορετικών ταξικά κατοίκων. Ανάμεσα στα ρετιρέ και τα ισόγεια υπάρχει ένα ταξικό χάσμα. Ακόμα και αν είναι όλοι ιδιοκτήτες των διαμερισμάτων, οι πολυκατοικίες είναι χώροι μέσα στους οποίους η μεσαία τάξη, οι μικροαστοί, αναλαμβάνουν να πειθαρχήσουν και να ασκήσουν έλεγχο. Θα διαμαρτυρηθούν για τη φασαρία και πιθανώς θα φωνάξουν την αστυνομία. Θα ενοχληθούν από συχνές επισκέψεις πολλών ατόμων. Τα ρετιρέ έχουν ως αποστολή να πειθαρχούν τα ισόγεια και να βεβαιώνονται ότι καμία εργατική κοινότητα δεν θα μπορεί να δημιουργηθεί στη μητρόπολη.

Το λαχείο συντακτών το 1960 προσέφερε «ηλεκτρικά σπίτια».

Ποσοστά (%) κατοικιών με αναγκαίες ανέσεις		
	1961	1970
Τρεχούμενο νερό	30	80
Ηλεκτρικό ρεύμα	50	90
Τουαλέτα με καζανάκι	14	46
Μπάνιο	10	35

Ο σχεδόν πλήρης εξηλεκτρισμός του ελληνικού κράτους ολοκληρώθηκε μέχρι τις αρχές της μεταπολίτευσης το 1974.

	Ποσοστά ιδιοκατοίκησης			
	έτος	Ιδιοκατοίκηση	Ενοίκιαση	Άθροισμα
Ελλάδα	1971	70,6	25,1	95,7
Αγγλία	1971	51,1	49,7	100,8
Γαλλία	1968	43,3	44,4	87,7
Δανία	1970	47	48,6	95,6
Δ. Γερμανία	1972	33,5	66,5	100
Ιταλία	1971	50,9	44,1	95

Ήδη τη δεκαετία του 1970 το ελληνικό κράτος έχει από τα υψηλότερα ποσοστά ιδιοκατοίκησης στην Ευρώπη.

Γενιές και γενιές αφεντικών τράφηκαν από την οικοδομή, από τη δεκαετία του 1960 όταν η πολυκατοικία έγινε η «ατμομηχανή» της ελληνικής οικονομίας. Ένας γνώστης της ιστορίας της αντιπαροχής έλεγε σχετικά:

Όπως υπογραμμίζει ο κ. Μπάκας, οι οικοπεδούχοι τις «καλές εποχές» με την πώληση του οικοπέδου τους σε καλή περιοχή της Αττικής εξασφάλιζαν 2-3 ζωές. Με την αντιπαροχή εξασφάλιζαν την ιδιοκτησία διαμερισμάτων για τα παιδιά τους και ταυτόχρονα ένα μηνιαίο εισόδημα που σε πολλές περιπτώσεις, όταν επρόκειτο για καταστήματα, άγγιζε κάποιες χιλιάδες ευρώ / μήνα.²⁴

Πράγματι, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 έγινε εμφανής η ύπαρξη μιας μεσαίας τάξης η οποία αναδείχθηκε μέσα από την οικοδομική δραστηριότητα.

Λίγο πριν το 1974 και τη μεταπολίτευση, το ελληνικό κράτος είχε, ως επί το πλείστον, εξηλεκτρισθεί. Τα περισσότερα σπίτια διέθεταν επιπλέον παροχή νερού (βλέπε παραπάνω φωτό). Όσον αφορά τις υλικές συνθήκες, τις υλικές βάσεις της κοινωνίας, οι πληγές του εμφυλίου είχαν αρχίσει να κλείνουν. Ένας διακεκριμένος αρχιτέκτονας ο Γ. Δημητροκάλλης, ανέφερε το 1962:

Είναι αναμφισβήτητο γεγονός, ότι η σημερινή όψη της Αθήνας είναι τελείως διαφορετική από την όψη της Αθήνας που ξέραμε λίγο πριν από τον πόλεμο, ή, αν θέλετε, απ' την Αθήνα την σε πολλά σημεία κατεστραμμένη που θυμόμαστε μετά την απελευθέρωση. Τόσο η κυβερνητική προσπάθεια όσο και η ιδιωτική πρωτοβουλία [...] έκαναν πολλά και σημαντικά έργα. Έργα που, παρά τις αντιδράσεις και τα σχόλια και την πολλές φορές εμπαθή πολεμική που προκάλεσαν, [...] είχαν σαν αποτέλεσμα να δώσουν στην Αθήνα τη μορφή μιας σύγχρονης ευρωπαϊκής μεγαλόπολης [...] Προπολεμικώς, στα 80% του αστικού πληθυσμού του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Πρωτεύουσας, ο μπιντές, ο θερμοσίφων, οι εξαρτιστήρες, η κεντρική θέρμανσις, τα θυρομεγάφωνα, ο κλιματισμός κ.λπ. ήταν πράγματα τελείως άγνωστα.²⁵

Μέσα από αυτά που έκανε και από αυτά που ανέχτηκε το ελληνικό κράτος έφτασε να έχει ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά ιδιοκατοίκησης στην Ευρώπη (βλέπε φωτό που ακολουθεί). Το ποσοστό αυτό περιλάμβανε πάνω από τα 2/3 του πληθυσμού και έκτοτε αποτελεί μια ακλόνητη σταθερά του ελληνικού κράτους.

Από όσα αναφέραμε παραπάνω, νομίζουμε γίνε-

ται φανερό ότι ο τρόπος που χτίστηκε η Αθήνα ήταν υπολογισμένος και προγραμματισμένος. Παρά τα περί του αντιθέτου λεγόμενα, αυτή η μάζα από οπλισμένο σκυρόδεμα που γέμισε το λεκανοπέδιο της Αττικής αντιστοιχεί πλήρως στην ιστορία του ελληνικού κράτους, στους ταξικούς ανταγωνισμούς στο εσωτερικό του και στις προσπάθειες να επιβληθεί η ταξική ειρήνη. Σιγά-σιγά, το «δικαίωμα στη στέγαση», δηλαδή το δικαίωμα στο να γίνει μικροαστός με τη βοήθεια του οπλισμένου σκυροδέματος, άρχισε να κλείνει τις πληγές του εμφυλίου πολέμου. Η μεγάλη πορεία του μπετό στο ελληνικό κράτος είχε όμως και συνέχεια. Υπομονή μέχρι το επόμενο τεύχος...

1. Για μια πρώτη προσπάθεια κατανόησης της κρατικής στρατηγικής δεξ και «Τα κινήματα των ιδιοκτητών και η σχέση τους με το κράτος», *Antifa* #67, 11/2019.
2. Σταύρος Μαλαγκονιάρης, «Και στο βάθος, ανεπιθύμητοι πρόσφυγες», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 25/9/2016.
3. Αναλυτικότερα για τον ταξικό πόλεμο του μεσοπολέμου δεξ και το Ο Ελληνικός Φασισμός στον Μεσοπόλεμο (Πρώτος Τόμος) *Περί της Ιστορίας του Φασισμού και της Σημερινής της Χρήσης*, *AntifaScripta*, 2013. Και το *Τι ήταν και τι ήθελε το ΕΑΜ (Ελα ντε!)* Και άλλες ιστορίες περί της ταξικής σύνθεσης της εργατικής τάξης, 1900-1943, *AntifaScripta*, 2020.
4. Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις Της Σιωπής: Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 1989, σελ. 203-205.
5. Όπως ανέφερε ένας κρατικός αξιωματούχος «Τούτο υιοθετήθηκε, όπως υπεστηρίζετο, απ'έναντί για να μην ενοχληθεί η «κανονική» ζωή της υφιστάμενης πόλεως, και αφετέρου για να εξασφαλισθεί ένα ομοιογενές κοινωνικό περιβάλλον στους ίδιους τους αστικούς προσφυγικούς οικισμούς», Παρατίθεται στο *Πόλεις της σιωπής ...*, σελ. 209.
6. Λεοντίδου, ό.π., σελ.215.
7. Δες και το «Το κράτος που όλοι αγαπήσαμε: Η Γέννηση, ο Θρίαμβος και η Πτώση του «Κοινωνικού Κράτους», *Antifa* #50, 2/2016.
8. Λεοντίδου, ό.π., σελ.222-226.
9. Φανή Πετραλιά, «Μας πήρε το ποτάμι», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 21/9/2019.
10. Πολεοδομία και Δημόσια Τάξη - Αθήνα Οχυρωμένη Πόλη, Λέσχη Κατασκόπων του 21ου αιώνα, σελ. 31-34.
11. Ελένη Κυραμαργίου, «Συγκρούσεις και οδοφράγματα στη Δραπετσώνα, Δεκέμβρης 1944» στο *Δεκέμβρης 1944: Το Παρελθόν και οι Χρήσεις του*, Αλεξάνδρεια, 2017, σελ. 27-28.
12. Βλ., Ελευθέριος Κ. Αναστασάκης, *Ελληνική μεταπολεμική βιομηχανία 1950-1973. Μελέτες περιπτώσεων βάσει τεκμηρίων και αφηγήσεων. Συμπεράσματα*, Διδακτορική Διατριβή, 2020, ΕΚΠΑ, σελ. 129: «Παρατηρούμε ότι το 1950 το 54%

των δαπανών αφορούσε ανάγκες σίτισης και καπνού, κάτι που ίσχυε στις περισσότερες μεσογειακές χώρες. Είναι ο νόμος του Engel, που αναφέρει ότι «όσο πιο φτωχός ο πληθυσμός, τόσο υψηλότερο ποσοστό του εισοδήματός του πρέπει να δαπανάται για την αγορά αναγκαίων αγαθών, όπως τρόφιμα». Σημειώτο ότι το 1950 ο μέσος Έλληνας, παρά το ότι δαπανούσε το μισό του εισόδημα σε είδη διατροφής, λάμβανε ημερησίως μόνον 2.520 θερμίδες, έναντι 2.950 του Γερμανού και 3.140 του Άγγλου. Το θέμα τέθηκε και στο «Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Χώρας δια την Περίοδον 1960-1964» ως προτεραιότητα της κυβερνητικής πολιτικής, προκειμένου να μην αναλώνεται το μισό εισόδημα σε απολύτως βασικές ανάγκες. Οι δαπάνες αυτές, μετά από 25 έτη, απορροφούσαν το 1975 το 37,9% του εισοδήματος των νοικοκυριών, ελευθερώνοντας έτσι ένα σημαντικότατο ποσοστό 38,6%, (δηλαδή 100 μείον 37,9%, μείον 23,5%) για να στραφεί σε κάλυψη δαπανών ανώτερων επιπέδων».

13. Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, 1952, σελ. 220-222.

14. Βαρβαρέσος, ό.π., σελ. 234.

15. Βαρβαρέσος, ό.π., σελ. 12.

16. Βαρβαρέσος, ό.π., σελ. 242. Παρατίθεται επίσης στο Λεονάρδος Αρ.Κόντος, *Το ελληνικό κοινοβούλιο και η πολιτική δράση σε θέματα κοινωνικής προστασίας της στέγης (1922-1967)*, Διδακτορική Διατριβή, 1989, σελ. 192.

17. «Η συμμετοχή του κατασκευαστικού τομέα στο ΑΕΠ από 5% το 1950 έως και το 1958, ξεπέρασε σταδιακά το 10% το 1973, επίπεδο στο οποίο παρέμεινε ως και το 1980. Η σημαντική αύξηση του οικιστικού τομέα, ειδικά μετά το 1955, απετέλεσε έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες αύξησης της συνολικής ζήτησης στην οικονομία», Παρατίθεται στο Αναστασάκης, ό.π. σελ.130.

18. Πρόκειται για τον καθηγητή Θ. Τάσιο. Αναστασάκης, ό.π. σελ. 199.

19. Σε σύνολο βιομηχανικών δανείων 43,8 εκ\$, η ΑΓΕΤ έλαβε 3,9 εκ, ο Τίτανας 2,5 εκ, η Χαλυβουργική 2 εκ, η ΑΕ Ελληνική Χαλυβουργία 1,4 εκ και η Εταιρία Λευκοσιδήρου και Χαλυβδοφύλλων 1,4 εκ\$, ήτοι αθροιστικά 11,2 εκ. Αναστασάκης, ό.π., σελ. 139.

20. Αναστασάκης, ό.π., σελ. 203-204: «Να σημειωθεί ότι η Ελλάδα είχε και εξακολουθεί να έχει ένα εγγενές πλεονέκτημα για την παραγωγή τσιμέντου. Τα άφθονα βουνά της χώρας είναι ασβεστολιθικά, αποτελούμενα από ανθρακικό ασβέστιο υψηλής καθαρότητας, με πολύ μικρές έως ανύπαρκτες προσμίξεις ανθρακικού μαγνησίου, το οποίο μειώνει τις αντοχές του τσιμέντου. Έτσι η εκμετάλλευση των ελληνικών λατομείων οδηγεί χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες σε ποιοτικό τσιμέντο».

21. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι: Οι Άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα*, Βιβλιόραμα, 2009, σελ.87.

22. Γιάννης Πανατζόπουλος, «Από τα Αναφιώτικα ως τη Μάνδρα: η ιστορία των αυθαιρέτων της Αττικής», *lifo.gr*, 20/8/2019.

23. Νίκος Βατόπουλος και Γιώργος Λιάλιος, «Το στοίχημα για τις παλιές πολυκατοικίες της Αθήνας», *Καθημερινή*, 14/7/2022.

24. Χριστίνα Ζαφειρούλη, «Ράλι στις τιμές των οικοπέδων, αναβιώνει η αντιπαροχή με ποσοστά έως 45%», *business-daily.gr*, 26/9/2021.

25. Παρατίθεται στο Λαμπροπούλου, ό.π., σελ.90.